

НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ АКАДЕМІЧНОЇ СВОБОДИ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

NORMATIVE REGULATION OF ACADEMIC FREEDOM IN CONSTITUTIONAL LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES

Маслова Н.Г.,

здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті узагальнено зарубіжний досвід нормативного закріплення академічної свободи, а також визначено основні доктринальні підходи до конституційно-правового регламентації даної свободи та окремих її елементів. Обґрунтовано висновок, що країни СНД в аспекті юридичного закріплення й гарантування академічної свободи на сьогодні суттєво відстають від провідних держав західної демократії.

Ключові слова: права людини, академічна свобода, конституція, нормативне регулювання.

В статье обобщен зарубежный опыт нормативного закрепления академической свободы, а также определены основные доктринальные подходы к конституционно-правовой регламентации данной свободы и отдельных ее элементов. Обоснован вывод о том, что страны СНГ в аспекте юридического закрепления и гарантирования академической свободы в настоящее время существенно отстают от ведущих государств западной демократии.

Ключевые слова: права человека, академическая свобода, конституция, нормативное регулирование.

The article summarizes international experience by regulatory consolidation of academic freedom and the basic doctrinal approaches to constitutional and legal regulation of freedom and its individual elements. The conclusion that the CIS countries in terms of legal confirmation and guarantee academic freedom today significantly behind the leading countries of Western democracy.

Key words: human rights, academic freedom, Constitution, normative regulation.

Академічна свобода є одним із загальноновизначених стандартів у галузі прав людини, конституційно-правовою цінністю для переважної більшості демократичних країн світу. Проте рівень наукового осмислення проблем, пов'язаних із нормативно-правовим закріпленням та забезпеченням реалізації даної свободи у вітчизняній юридичній літературі є недостатнім. Серед наукових публікацій, присвячених окремим аспектам даної проблематики, можна відзначити праці Д. Герцюка [1], Ю. Верланова й А. Казарезова [2], Ю. Юринця [3-4]. Дещо більш широке висвітлення історико-теоретичні та конституційно-правові аспекти академічної свободи отримали в Російській Федерації; у даному контексті варто відзначити, передусім, дисертаційні дослідження В. Нікольського [5], Л. Пасешнікової [6], а також монографію Л.М. Волоснікової [7]. Проте і в російській юридичній літературі питання нормативного закріплення академічної свободи в країнах «дальнього зарубіжжя» висвітлюються вельми уривчасто й конспективно. Означені фактори зумовлюють **актуальність** і **новизну** теми даної статті, а також її **значення** для вітчизняної конституційно-правової теорії та практики.

Мета даної роботи полягає в узагальненні зарубіжного досвіду нормативного закріплення академічної свободи, а також визначення основних доктринальних підходів до конституційно-правового регламентації даної свободи та окремих її елементів.

Розпочинаючи висвітлення даної теми, варто відзначити, що з точки зору конституційно-правового закріплення академічна свобода є суто європейським здобутком. Адже Конституція США 1789 р. взагалі не регулювала навіть право на освіту, залишивши його на розсуд штатів, не кажучи вже про пов'язану з ним академічну свободу. Американська доктрина академічної свободи встановлена Верховним Судом, і вона інтерпретується як форма демократії, свобода викладання, наукових пошуків, публікацій, але в межах професійних цілей і стандартів.

Верховний Суд США згідно з принципом «Конституцію слід розуміти так, як її тлумачить Верховний Суд» виробив низку позицій, котрі дозволяють висунути тезу про «опозитивлення» на конституційному рівні академічної свободи в США. Верховний Суд прийняв наступні рішення:

1. Американський народ далеко просунувся у забезпеченні безпеки академічної свободи, котра є цінністю для всіх нас, а не тільки для викладачів. Ця свобода встановлена Першою поправкою до Конституції, яка не визнає законів, які встановлюють будь-яку ортодоксію в навчальних аудиторіях.

2. Держава не може згідно з Першою поправкою обмежувати спектр придатного знання. Право свободи мови і преси включає не тільки свободу друку, але й свободу поширювати й отримувати знання, свободу наукового дослідження, свободу навчання, включаючи свободу всього університетського співтовариства.

3. Свобода навчання є настільки важливою для добробуту Нації, що Суд завжди буде проти втручання в цю свободу, яка конституційно захищається.

4. Свобода співтовариства американських університетів не потребує доказів. Ніхто не повинен недооцінювати її життєве значення для демократії, котра здійснюється тими, хто навчає нашу молоддь. Накладення якихось обмежень на інтелектуальних лідерів у наших коледжах та університетах становить собою загрозу майбутньому нашої нації. Викладачі та студенти повинні завжди залишатися вільними у наукових дослідженнях, навчанні, оцінці, збиранні нового знання та його розумінні... інакше наша цивілізація дійде до загибелі... Ми не повинні погоджуватися з обставиною, що державний інтерес посягатиме на порушення прав у цій сфері [8, с. 967-973].

На відміну від Сполучених Штатів, у Європі академічна свобода відносно швидко отримала позитивно-правове закріплення на хвилі конституційних перетворень, хоча й тут цей процес не був легким і однозначним. Так, у прийнятій у 1789 р. французькій Декларації прав людини і громадянина, попри увесь її прогресивний потенціал, про право на освіту та академічну свободу взагалі не йшлося. Лише до Конституції Франції 1791 р. вперше було внесено норми, що стосувалися освіти, проте й у ній академічна свобода обходила увагою.

Оформлення академічної свободи у позитивному праві відбулося лише в середині XIX ст. Першим у світі Основним законом, який закріпив академічну свободу, була Конституція Пруссії від 31 січня 1850 р., яка проголосила, що наука та її навчання є вільними (ст. 20), а право навчати, відкривати й керувати навчальними закладами вільно надається кожному, за умови отриманого ним від відповідних властей посвідчення про моральні, наукові та технічні їхні здібності (ст. 22) [9, с. 194]. Слідом за пруською встановила дану свободу й Конституція Королівства Румунії від 30 червня 1866 р., котра проголосила (ст. 23): „Навчання є вільним. Свобода навчання гарантована, оскільки користування нею не посягає на добрі звичаї та державний спокій” [9, с. 594-595].

У Конституційному законі Австро-Угорської імперії про загальні права громадян королівства і земель, пред-

ставлених у Рейхсраті, від 21 грудня 1867 р. зміст академічної свободи розкривався вже більш широко. У ст. 17 даного документу проголошувалося: „Наука і освіта вільні.

Кожний громадянин, правоздатність якого належним чином засвідчена, має право відкривати навчально-виховні заклади і займатися в них навчанням.

Приватне навчання не підкоряється жодним подібним обмеженням.

Піклування про релігійне навчання у школах покладається на церкви або ті релігійні асоціації, котрим дана школа належить.

Держава залишає за собою право керівництва і вищого нагляду за народною освітою і вихованням» [9, с. 254-255].

Натомість Статут (конституція) Сербського королівства від 22 грудня 1888 р. у питаннях академічної свободи був значно більш лаконічним (ст. 21): „Навчання є вільним, наскільки воно не суперечить державному порядку і моральності» [9, с. 628].

У ХХ ст. конституційні норми про академічну свободу стали повсюдним явищем, причому регулювання даної свободи ставало дедалі більш складним. При цьому слід відзначити, що сьогодні нормативне закріплення академічної свободи спостерігається у конституціях різних країн, але далеко не в усіх.

Так, Основний закон ФРН 1949 р., продовжуючи традиції, закладені ще пруськими конституціоналістами у ХІХ ст., у п. 3 ст. 5 закріплює, що «мистецтво і наука, дослідження і викладання є вільними. Свобода викладання не звільняє від вірності Конституції» [10, с. 84].

Достатньо детальна регламентація академічної свободи (власне, як і багатьох інших конституційних прав і свобод) надається в Конституції Бразилії 1988 р. У главі ІІІ «Освіта, культура та спорт» міститься самостійний розділ «Освіта». При цьому встановлюється, що принципами, на яких ґрунтується освіта в цій країні, є, проміж іншого, «свобода навчання, викладання, проведення досліджень і поширення ідей, мистецтва та знань; плюралізм педагогічних ідей і концепцій, співіснування публічних і приватних освітніх установ», а також «демократичне управління в публічних установах освіти відповідно до закону» [10, с. 508].

Однак у багатьох конституціях право на освіту, а тим більш – академічна свобода – і досі формулюються вкрай лаконічно. Наприклад, Японія в закріпленні академічної свободи обмежилася гарантуванням свободи наукової діяльності [10, с. 294], а ст. 19 швейцарської Конституції передбачає тільки право на достатнє й безкоштовне навчання в основній школі.

Приклад соціалістичного підходу до права на освіту надає Конституція КНДР. У главі про права та обов'язки громадян цьому праву присвячена одна невелика стаття (ст. 59), котра проголошує: «Громадяни мають право на освіту. Це право забезпечується передовою системою освіти, безкоштовною обов'язковою освітою та іншими народними заходами держави в галузі освіти». Однак у попередній главі «Культура», що визначає державну політику в даній галузі, освіті відведено одразу п'ять статей (ст. 39-43). Примітно, що вони слідує за ст. 38, в якій буквально сказано наступне: «Держава ліквідує в усіх галузях спосіб життя старого суспільства і всебічно утверджує новий, соціалістичний спосіб життя». Роль освіти у досягненні цієї мети є цілком очевидною і визначає зміст зазначених п'яти статей.

Так, ст. 39 проголошує: «Держава, здійснюючи засади соціалістичної педагогіки, виховує підростаюче покоління стійкими революціонерами, котрі борються за суспільство і народ, людьми нового, комуністичного складу, які гармонійно поєднують у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість». У наступних статтях сказано, що держава добивається випереджаючого розвитку

справи народної освіти і підготовки національних кадрів, тісно поєднує загальну освіту з технічною, навчання – з продуктивним трудом. Вона запроваджує для всього підростаючого покоління, яке не досягло працездатного віку, загальну обов'язкову 10-річну повну середню освіту і навчає всіх учнів безкоштовно. Держава розвиває систему стаціонарної освіти і різноманітні форми освіти без відриву від виробництва; студентам вузів та учням технікумів виплачується стипендія. Держава здійснює обов'язкову річну дошкільну освіту для всіх дітей у дитячих яслах і садках за рахунок державних і суспільних коштів.

Не важко побачити, що за таких умов уся система освіти покликана виховати народ у тоталітарному дусі, причому ніхто такої «освіти» уникнути не має права. Цілком зрозуміло, що ні про які академічні свободи за даних умов йтися не може.

У конституціях деяких країн світу академічна свобода розглядається у нерозривному зв'язку з іншими свободами, зокрема зі свободою науковою та художньою творчістю. Так, ст. 20 Конституції Іспанії 1978 р. проголошує:

„1. Визнаються й охороняються права на:

... б) технічну, наукову, художню, літературну творчість і виробництво;

с) свободу викладання...

2. Здійснення зазначених прав не може бути обмежено жодним видом попередньої цензури...

4. Здійснення цих свобод обмежується повагою прав, закріплених у даному розділі, присяг законів, що розвивають ці права, і передусім правом на честь, приватне життя, власне ім'я та захист дітей і молоді» [11, с. 375].

Аналогічний підхід, але значно більш лаконічно, відображений у ч. 1 ст. 33 Конституції Італії 1947 р., де проголошується: „Мистецтво та наука вільні, а також вільне їх викладання» [10, с. 139].

Поєднання академічної свободи зі свободою інших видів творчості характерне й для конституцій багатьох пострадянських держав. Зокрема, ст. 38 Конституції Естонії 1992 р. закріплює: „Наука, мистецтво та навчання їх вільні. Університети та навчальні заклади у межах, встановлених законом, автономні» [12, с. 10]. Майже дослівне формулювання зустрічаємо у ст. 42 Конституції Литви: „Культура, наука та дослідження, а також викладання є вільними» [12, с. 58]. Аналогічний підхід характерний і для ч. 2 ст. 51 Конституції Республіки Білорусь, яка проголошує: „Свобода художньої, наукової, технічної творчості та викладання гарантується» [12, с. 97]. Не відрізняється від згаданих вище й ч. 2 ст. 54 Конституції Болгарії: „Свобода художньої, наукової та технічної творчості визнається і гарантується законом» [12, с. 131]. Аналогічне формулювання, але з дещо іншою послідовністю видів творчої діяльності, зустрічається у ч. 1 ст. 47 Конституції Македонії: „Свобода наукової, мистецької та інших видів творчої діяльності, гарантується» [12, с. 167].

Менш поширеним, ніж «індивідуалістичний», є підхід, коли академічна свобода закріплюється як колективне право, що належить певній інституції (університету, факультету тощо), а не фізичній особі. Прикладом такого підходу може слугувати ч. 4 ст. 53 Конституції Болгарії, яка закріплює: „Вищі навчальні заклади користуються академічною автономією» [12, с. 131]. Аналогічний підхід простежується і в інших країнах. Так, ст. 46 Конституції Македонії проголошує: „Автономність університетів гарантується. Умови заснування, діяльності та припинення діяльності університету регулюються законом» [12, с. 167]. Ч. 6 ст. 35 Конституції Молдови обмежується лаконічним формулюванням: „Вищі навчальні заклади мають право на автономію» [12, с. 200]. У свою чергу, ст. 58 Конституції Словенії проводить певну диференціацію вузів, декларуючи: „Державні університети та інші вищі навчальні заклади є автономними. Їх фінансування регулюється законом» [12, с. 277-278].

Натомість ст. 67 Конституції Хорватії не обмежується констатацією інституційної академічної свободи, але й частково розкриває її зміст: „Автономність університетів гарантується. Університети самостійно приймають рішення щодо своєї структури та діяльності відповідно до закону” [12, с. 386-387]. Подібний підхід має місце й у ч. 2 ст. 76 Конституції Португалії, яка проголошує: „Університети користуються, згідно із законом, статутною, науковою, педагогічною, адміністративною і фінансовою автономією” [11, с. 542].

Для конституцій окремих держав характерним є поєднання академічної свободи з відповідними обов'язками держави і особи. Так, ч. 1 ст. 16 Конституції Греції проголошує: „Мистецтво і наука, дослідження і викладання є вільними; їхній розвиток і поширення є обов'язком держави. Академічні свободи і свобода викладання не звільняють від обов'язку підкорення Конституції” [11, с. 250].

Варто звернути увагу на той факт, що саме поняття «академічна свобода» в конституційних актах, як правило, не використовується і йдеться про закріплення окремих її елементів (наукової свободи, свободи викладання, університетської автономії).

Принагідно слід погодитись із російською дослідницею М. А. Сапроновою, котра відзначає, що „незважаючи на досить розгорнуте конституційне закріплення права на освіту, в конституціях арабських країн відсутні інші тісно пов'язані з ним права, котрі знаходять своє відповідне закріплення в країнах західної демократії, як-то: право на академічну свободу (право викладання, що відображає ідеологічний плюралізм громадянського суспільства і є продовженням права на поширення інформації, свободи думки і слова); право батьків на вибір форм навчання дітей, і відповідне право самих дітей” [13, с. 200]. У даному зв'язку можна відзначити тільки Конституцію Лівану, яка в ст. 10 проголошує, що „викладання є вільним, якщо воно не порушує громадський порядок і добрі звичаї та не зачіпає гідність існуючих у державі релігій і віросповідань” [13, с. 398], а також Конституцію Ємену, ст. 27 якої закріплює, що „державна гарантує свободу наукових пошуків і досягнень у літературі, мистецтві й культурі, які відповідають духу й цілям даної Конституції” [13, с. 357].

Не перебувають обабіч магістральних шляхів розвитку конституціоналізму й країни СНД, то ж і тут академічна свобода протарувала собі шлях. Конституції цих країн про академічну свободу, як правило, не згадують, проте вона визнається на рівні чинного освітнього законодавства. Наприклад, ст. 1 Закону Киргизької Республіки “Про освіту” визначає академічну свободу як «право на розробку програм навчання у межах вимог державних освітніх стандартів, самостійне викладання навчальної дисципліни, вибір теми для наукових досліджень і методів їх проведення, а також право тих, хто навчається, на отримання знань згідно зі своїми схильностями» [14]. Закон Республіки Вірменія „Про освіту” про академічну свободу прямо не задує, проте у ст. 5 серед принципів державної політики в галузі освіти називає „вільний і всебічний розвиток особистості” (п. 1) та „розумну автономність навчальних закладів” (п. 7) [15]. У свою чергу, ч. 2 ст. 51. Закону Республіки Казахстан «Про освіту» закріплює: «Педагогічний працівник має право на: ... 4) вільний вибір способів і форм організації педагогічної діяльності за умови дотримання вимог державного загальнообов'язкового стандарту відповідно рівня освіти...» [16].

Найбільш розгорнуте й багаторівневе закріплення академічної свободи в конституційному законодавстві серед країн СНД має Російська Федерація. Передусім (тут йдеться не про хронологічну послідовність, а про главенство юридичних джерел), була закріплена свобода викладання (яка є частиною академічної свободи) статтею 44 Конституції Російської Федерації від 12 грудня 1993 р.: “Кожному гарантується свобода викладання” [10, с. 226].

Згодом конституційні гарантії академічної свободи були підтвержені Федеральним законом «Про вищу та післявузівську професійну освіту» 1996 г. [17]. Академічна свобода згідно з названим законом (ст. 3) – це «самостійність навчального закладу у здійсненні навчальної діяльності згідно зі статутом вищого навчального закладу, затвердженому у встановленому порядку».

У теперішній час згідно зі ст. 16 Федерального закону «Про вищу та післявузівську освіту» студенти поряд із загальними правами тих, хто навчається, мають також наступні академічні права і свободи:

1) можливість обирати факультативні (необов'язкові для даного напрямку підготовки чи спеціальності) та елективні (котрі обираються в обов'язковому порядку) курси, що пропонуються відповідним факультетом і кафедрою;

2) брати участь у формуванні змісту своєї освіти за умови дотримання вимог Державного стандарту вищої та післядипломної освіти; це право може бути обмежене умовами договору, укладеного між студентом і фізичною чи юридичною особою, котра надавала йому сприяння в отриманні освіти та подальшому працевлаштуванні;

3) опановувати окрім навчальних дисциплін за обраними напрямками підготовки (спеціальності) будь-які інші навчальні дисципліни, що викладаються в даному вузі, в порядку, передбаченому його статутом, а також ті, що викладаються в інших вузах (за погодженням між їхніми керівниками і, як правило, на платній основі);

4) безкоштовно користуватися, крім бібліотечно-інформаційних ресурсів, послугами навчальних, лікувальних та інших підрозділів вузу в порядку, передбаченому його статутом; брати участь у всіх видах науково-дослідних робіт, конференціях, симпозіумах;

5) представляти свої праці для опублікування, у т.ч. у виданнях вузу.

Проведене дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання академічної свободи в зарубіжних країнах дає підстави для висновку, що на сьогодні згадана свобода має не тільки потужну міжнародно-правову основу, але й досить широке закріплення в національному законодавстві, у першу чергу – конституційному. Конституції переважної більшості демократичних країн приділяють академічній свободі дедалі більшу увагу. Адже в демократичній державі передбачає право викладача навчати своєму предмету так, як він сам вважає а потрібне. Можна сказати, що академічна свобода – це прояв і продовження права на поширення інформації, свободи думки і слова в академічному середовищі; вона відображає ідеологічний плюралізм при здійсненні науково-педагогічної діяльності та у навчанні. Учня (студентам) та їхнім батькам (піклувальникам) академічна свобода надає змогу обирати таких викладачів, чий погляд і підходи до дисципліни, що вивчається, уявляються найбільш прийнятними. Різноманітні погляди, що виражаються викладачами, змушують учня самостійно мислити і самостійно формувати свої переконання.

Саме тому тоталітарні режими, використовуючи загальну освіту для виховання всього суспільства у бажаному для правлячої верхівки дусі, не опускають академічної свободи. То ж марно було б шукати дану свободу в соціалістичних конституціях. Водночас слід розуміти, що академічна свобода має свої межі, встановлені в конституціях. Вони зводяться до заборони вселяти учням ідеї, що пропагують насильство, ненависть до інших людей чи народів, становлять загрозу конституційному ладові тощо.

Узагальнення зарубіжного досвіду дає змогу виокремити два основні підходи до конституційно-правового закріплення академічної свободи: а) закріплення індивідуального та/або інституційного аспектів академічної свободи; б) закріплення обов'язків держави щодо забезпечення академічної свободи. Іноді обидва підходи використовуються в комбінації.

Країни СНД в аспекті юридичного закріплення й гарантування академічної свободи на сьогодні суттєво відстають від провідних держав західної демократії, адже в них не тільки відсутнє пряме закріплення даної свободи у тексті Конституції – воно здебільшого відсутнє й на рівні поточного законодавства. У поєднанні з потужними традиціями тотального регулювання освітньої сфери, успад-

кованими ще з дореволюційних та радянських часів, та слабкістю самоврядних засад в академічному середовищі це призводить о того, що академічна свобода у країнах СНД досі перебуває на початковому етапі розвитку. Вивчення позитивного зарубіжного досвіду щодо проведення реформ у сфері освіти є перспективним напрямком наукових досліджень у даній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Герцюк Д. Академічні свободи у системі цінностей вищої освіти: еволюція і сучасний стан / Д. Герцюк // Вісник Львівського університету. Серія пед. – 2009. – Вип. 25. – Ч. 4. – С. 16-24.
2. Верланов Ю.Ю. Академічні свободи та автономія університетів: новий формат економічних відносин з державою / Ю. Ю. Верланов, А. Я. Казарезов // Наукові праці. Економіка: науково-методичний журнал. – 2009. – Том 109. – № 96. – С. 29-34.
3. Юринець Ю.Л. Принципи академічних свобод як запорука демократичності вищої освіти: міжнародно-правовий аспект / Ю.Л. Юринець // Юридична газета. – 2011. – № 15 (276). – 15 березня. – С. 24.
4. Юринець Ю.Л. Академічні свободи як культурні права / Ю.Л. Юринець // Сборник научных трудов по материалам научно-практической конференции «Современные направления теоретических и прикладных исследований 2011». – Том 16. Юридические и политические науки. – Одесса: Черноморье, 2011. – С. 26-29.
5. Никольский В.С. Философские основания академической свободы : автореф. дис...докт. филос. наук ; спец. 09.00.11 / Владимир Святославович Никольский; Московский государственный технологический университет «Станкин». – М., 2011. – 46 с.
6. Пасешникова Л.А. Конституционно-правовые основы академической свободы в современной России : автореф. дис... канд. юрид. наук ; спец. 12.00.02 / Лариса Алексеевна Пасешникова; Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов. – СПб., 2011. – 26 с.
7. Волосникова Л.М. Академическая свобода: генезис, юстификация, конституционализация: монография / Л.М. Волосникова. – М. : Юрист, 2006. – 287 с.
8. Areen J. C. Government as Educator: A New Understanding of First Amendment Protection of Academic Freedom and Governance / Judith C. Areen // The Georgetown Law Journal. – 2009. – Vol. 97. – P. 945-1000.
9. Новик И.Д. Современные конституции / И.Д. Новик. – М. : Изд. Д.П. Ефимова, 1905. – 828 с.
10. Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник / за заг. ред. В.О. Серьогіна. – Х. : ФІНН, 2009. – 664 с.
11. Конституции государств Европейского Союза / под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М. : ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 804 с.
12. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. П. Головатий. – К. : Укр. правн. фундація, Вид-во „Право”, 1996. – 527 с.
13. Сапронова М.А. Высшие органы государственной власти арабских республик / М.А. Сапронова. – М. : АСТ : Восток – Запад, 2007. – 480 с.
14. Закон Кыргызской Республики «Об образовании» от 30 апреля 2003 г. № 92 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cis.rudn.ru/document/show.action;jsessionid=301F1184010DE6E070AE330624199471?document.id=362>
15. Закон Республики Армения «Об образовании» от 20 мая 1999 г. ЗР-297 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1494&lang=rus>.
16. Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 г. № 319-III ЗРК (с послед. изменениями) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakon.kz/141156-zakon-respubliki-kazakhstan-ot-27.html>.
17. Федеральный закон РФ «О высшем и послевузовском профессиональном образовании». Принят Государственной Думой 19 июля 1996 г., одобрен Советом Федерации 7 августа 1996 г. (с изм. и доп.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.youngscience.ru/pages/main/documents/fz/5065/index.shtml>.